

ИНГЛИЗ ВА ҚОРАҚАЛПОҚ ТИЛЛАРИДАГИ ЮЗЛИК НУМЕРАТИВЛАРНИНГ СЕМАНТИК ВА ЛИНГВОМАДАНИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аймуххамметова Азиза

Нукус давлат педагогика институти докторанти

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21369527>

Кириш. Кундалик турмушда инсонлар сонлардан жуда ранг-баранг контекстларда ва турли мақсадларда фойдаланадилар. Вақтни, баҳони, спорт натижаларини белгилашдан тортиб, телекоммуникация тармоқлари ва транспорт йўналишларини тартибга солишгача бўлган барча жараёнларда сонлар иштирок этади. Шу боис, сонлар кўпчилик маданиятларнинг маънавий ва когнитив мазмунида ўта муҳим рол ўйнайди. Инсон бор жойда ҳисоблаш тизимлари ва сонлар рамзийлиги (нумерология) мавжуд бўлиб, улар тилшунослик ва лингвомаданиятшуносликнинг ҳам марказий объектларидан бирига айланган.

Европа ва туркий маданиятларнинг тарихий илдизлари туфайли сонли символларни тушуниш ва талқин қилиш ўзига хос фарқларга эга. Туркий халқлар маданияти турли дин ва этномаданий қадриятларнинг қоришмаси сифатида шаклланган бўлиб, европа маданиятига қараганда сонли рамзларга бойроқ ҳисобланади. Ғарб маданиятида сон тушунчасини мақуллашнинг асосий омиллари христианлик илоҳиёти ва қадимги юнон фалсафаси билан боғлиқ (Crystal, 2003; Wierzbicka, 1996). Шу сабабли, уларда сонлар билан боғлиқ коннотациялар кўпроқ прагматик ва илмий-мантикий асосга эга бўлса, туркий тиллар дунёқарашида мифологик ва концептуал мазмун устуворлик қилади (Abdirayimov, 2023b).

Дунё халқларининг менталитетига кўра, "сонли дунёқараш" ва "сонли фикрлаш" турлича намоён бўлади. Сонларнинг семаси ҳар бир халқнинг когнитив оламида хайрли ёки бахтсиз шаклда кодланади. Масалан, бир давлатда "омадсиз" ҳисобланган сон бошқа бир халқ маданиятида "омадли" деб баҳоланиши мумкин. Г.Қдирбаева таъкидлаганидек, сонларнинг салбий коннотацияси ўлим, бахтсизлик ёки ёлғизлик тушунчаларини ифодалаб, қадимги мифологик концептосфера билан чамбарчас боғлиқдир (Kdirbaeva, 2024). Масалан, Ғарбда 13 сони бахтсизлик белгиси бўлса, италияликлар ва америкаликлар учун омад рамзи ҳисобланади.

Тадқиқот методлари

Ушбу тадқиқотда инглиз ва қорақалпоқ тилларидаги юзлик нумеративларнинг (юз, минг, hundred, thousand) семантик майдони ва лингвомаданий хусусиятларини аниқлаш мақсадида тизимли методлар мажмуи қўлланилди. Биринчидан, семантик таҳлил методи орқали сонларнинг денотатив (миқдорий) ва коннотатив (кўчма) маънолари чегараланди. Иккинчидан, қиёсий-контрастив метод ёрдамида инглиз ва қорақалпоқ тилларидаги юзлик нумеративларнинг умумий (универсал) ва миллий-маданий (специфик) жиҳатлари қиёсланди. Учинчидан, лингвокогнитив таҳлил методи ёрдамида юзлик сонларнинг инсон онгидаги скаляр ва фрейм моделлари ишлаб чиқилди. Тўртинчидан, лингвомаданий таҳлил методи воситасида сонлар маданий код сифатида ўрганилди.

1-жадвал. Юзлик нумеративларнинг фрейм-семантик матрицаси

Когнитив индикатор	"Юз / Hundred" фрейми	"Минг / Thousand" фрейми
Мақсадли семантика	Максимал даража, тўлиқлик, якуний чегара.	Чексизлик, мутлақлик, гиперболик кенглик.
Риторик вазифаси	Абсолютлик ва аниқликни тасдиқлаш.	Ҳис-туйғуни кучайтириш, драматизм.

Тадқиқот натижалари

Юзлик сонлар (100, 200, 300, 1000 ва ҳ.к.) тилшуносликда сон категориясининг ўзига хос типи бўлиб, улар семантик майдонда бошқа сонлардан кескин фарқ қилади. Агар ўнлик сонлар кўпинча циклик ва мавҳумлик билан боғлиқ бўлса, юзлик сонлар тилда максималлик, чексизлик, гипербола ва мутлақлик категорияларини ифодалашда фаол қатнашади (Абдусаломова, 2025). А.Бекбергенов қайд этганидек, "юз" ва "минг" каби сонлар тилда семантик кенгайишга учраб, "кўп", "чексиз" маъноларини англатади (Бекбергенов, 1971).

Қорақалпоқ тилидаги "júz adam" (юз одам), "júz ret aytıw" (юз марта айтиш), "mıń kún kórgen" (минг кун кўрган) каби бирикмаларда сонлар реал ҳисоблашдан узоқлашиб, кучли экспрессив ва гиперболик маъно касб этади. Худди шундай, инглиз тилида ҳам "a hundred times", "hundreds of people", "a thousand years" каби бирликлар айна риторик вазифани бажаради. Дубинкина таъкидлаганидек, тилдаги сон компонентлари ўзларининг тўғри миқдорий маъносини йўқотиб, баҳоловчи мазмун касб этишга мойилдир (Dubinkina, 2018).

Қиёсий таҳлил даражасида инглиз тилида "hundred" кўпроқ интенсификатор (кучайтирувчи) бўлиб келса (масалан, "hundred percent" – мутлақлик белгиси), қорақалпоқ маданиятида "júz" сони чегара ва тўлиқлик категорияси билан алоқадор. Масалан, қорақалпоқ тилидаги "júz jasaw" ибораси узоқ ва идеал ҳаёт кечириш тушунчасини билдиради. Худди шу сингари, "минг" сонининг вербаллашувида ҳам миллий хослик мавжуд: инглиз тилида "a thousand apologies" кучли узр сўрашнинг стилистик усули бўлса, қорақалпоқ тилидаги "mıń ret aytıw" иборасида прагматик жиҳатдан "фойдасиз, такрорий дашном бериш" каби салбий баҳолаш мазмуни ҳам мавжуддир. Бадиий дискурсда инглизча "a thousand dreams" романтик, идеалистик образни яратса, қорақалпоқча "mıń árman" ибораси пушаймонлик, амалга ошмаган мақсадлар ва драматизмни ифодалайди (Aminova & Aminova, 2023). Диний-этик дискурсда эса инглизча "a thousand blessings" ва қорақалпоқча "mıń ráhmet" иборалари миннатдорчиликнинг муқаддаслаштирилган ижтимоий нормаси сифатида хизмат қилади.

Муҳокама

Тадқиқот натижалари Ж. Лакоффнинг когнитив метафора назариясига (Lakoff & Johnson, 1980) тўлиқ мос келади: инсон онгида мавҳум тушунчалар (муҳаббат, пушаймонлик, чексизлик) юзлик ва минглик сонлар рамзи орқали концептуаллаштирилади. Сонлар оддий грамматик доирадан чиқиб, инсон дунёни категорияларга ажратадиган лингвокогнитив феномен сифатида намоён бўлмоқда.

Инглиз ва қорақалпоқ тилларида ушбу сонлар семантик майдонининг ўхшашлиги умуминсоний тафаккур табиатини кўрсатса, прагматик фарқлар эса халқларнинг тарихий ва миллий-руҳий ўзига хослиги билан изоҳланади. Тадқиқотнинг амалий аҳамияти шундаки, ундан олий таълимда хорижий тилларни ўқитиш методикасида, таржима назариясида (сонли фразеологизмларни адекват ўғиришда) ва лексикографияда тизимли фойдаланиш мумкин.

Хулоса

Хулоса қилиб айтганда, инглиз ва қорақалпоқ тилларида юзлик нумеративларнинг вербаллашуви мураккаб, кўп қатламли ва динамик феномендир. Бу бирликлар тилда нафақат математик миқдорни англатади, балки инсон онгидаги максимал чегара, абсолютлик ва чексизлик категорияларини моделловчи лингвوماданий код сифатида ишлайди. Тил ва маданиятнинг ўзаро таъсири сонларнинг дискурсив ўзгаришларида яққол намоён бўлади ва бу соҳада тизимли қиёсий тадқиқотларни давом эттириш мақсадга мувофиқдир.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Абдусаломова, М. (2025). Linguo-cultural analysis of number component phraseological units in the formation of linguistic world picture. *Filologiya Masalalari (Magistratura)*, 1(M2), 86–95.
2. Бекбергенов, А. Б. (1971). Некоторые особенности числительных в каракалпакском языке. *Вестник Академии Наук Каракалпакской ССР*, 2, 76–80.
3. Aminova, N., & Aminova, N. U. (2023). Badiiy asarlarda qo'llaniladigan ayrim numerativ so'zlar tahlili. *Ilmiy Axborotnoma*, 1, 20–25.
4. Crystal, D. (2003). *The Cambridge encyclopedia of the English language*. Cambridge University Press.
5. Dubinkina, A. O. (2018). *Imya chislitel'noe v angliyskom i turkmenskom yazykah* (Master's thesis). Vitebsk.
6. Kdirbaeva, G. K. (2024). *Mifologik konseptosfera birliklari lisoniy voqealanishning kognitiv-diskursiv xususiyatlari* (Doctoral dissertation). Nukus.
7. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.
8. Wierzbicka, A. (1996). *Semantics: Primes and universals*. Oxford University Press.